

УДК: 159.923.2

© Зімовін О.І., Заїка Є.В., 2013 р.

О.І. Зімовін, Є.В. Заїка
Національний університет
імені В.Н. Каразіна, м. Харків

РЕФЛЕКСИВНІСТЬ ТА РЕФЛЕКСІЯ: СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ

Статтю присвячено визначенню співвідношення понять «рефлексивність» та «рефлексія». Наводяться три варіанти зв'язку між цими поняттями. Означені та охарактеризовані специфічні властивості рефлексії (динамічність, дискретність, спрямованість, предметність, зв'язок з пізнавальною сферою) та рефлексивності (інтегрованість, системність, континуальність). Введено поняття «рефлексивність особистості».

Ключові слова: інтегрованість, континуальність, рефлексивність, рефлексивність особистості, рефлексія, системність.

А.И. Зимовин, Е.В. Заика

РЕФЛЕКСИВНОСТЬ И РЕФЛЕКСИЯ: СООТНОШЕНИЕ ПОНЯТИЙ

Статья посвящена определению соотношения понятий «рефлексивность» и «рефлексия». Приводятся три варианта связи между этими понятиями. Определены и охарактеризованы специфические свойства рефлексии (динамичность, дискретность, направленность, предметность, связь с познавательной сферой) и рефлексивности (интегрированность, системность, континуальность). Введено понятие «рефлексивность личности».

Ключевые слова: интегрированность, континуальность, рефлексивность, рефлексивность личности, рефлексия, системность.

A.I. Zimovin, E.V. Zaika

REFLEXIVITY AND REFLECTION: RATIO OF CONCEPTS

The article is devoted to the determination of ratio of concepts «reflexivity» and «reflection». Three variants of relationship between these concepts are represented. The specific properties of reflection (dynamic, resolution, orientation, objectivity, interrelation with the cognitive sphere) and the specific properties of reflexivity (integrity, consistency, continuity) are identified and characterized. The concept of «reflexivity of personality» has been introduced.

Key words: consistency, continuity, integrity, reflection, reflexivity, reflexivity of personality.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. «Особистість... одночасно і передумова і результат її діяльності» [6]. Ці слова С.Л. Рубінштейна мають сьогодні ще більше практичне значення, оскільки всі види діяльно-

сті людини неспинно трансформуються. Чим характеризується діяльність особистості зараз? Вона має інноваційний та креативний характер. Ще двадцять років тому професія бухгалтера або економіста вважалась рутинною, її структура була одноманітною та не вимагала постійної перебудови. Сьогодні суб'єкт має постійно перелаштовувати систему діяльності у відповідності до соціальних умов, що стрімко змінюються. Процеси комунікації стають простіше, прискорюються, але у той же час комунікація стає все більш опосередкованою, втрачає особистісний характер. Все це з надзвичайною гостротою підіймає питання – яка особистісна властивість дозволяє їй усвідомлювати та перебудовувати власну діяльність? Такою особистісною якістю є рефлексивність. У той же час межі цього питання надзвичайно розмиті, воно контамінується іншими поняттями та зокрема поняттям рефлексії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Рефлексивність традиційно вивчається у широкому колі напрямів: діяльнісному (Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв); в контексті проблематики психології мислення (В.В. Давидов, Ю.Н. Кулюткін, І.М. Семенов, В.Ю. Степанов); комунікативному підході (В.С. Біблер, С.Ю. Курганов, А. Ліпман); педагогічному (О.С. Анісімов, А.З. Зак, А.В. Захарова), особистісному (Ф.Ю. Василюк, М.Р. Гінзбург, Т.Є. Самулевич, О.Ф. Лазурський); генетичному (О.К. Дусавицький, С.Д. Максименко, Ж. Піаже, В.І. Слободчиков, Є.І. Ісаєв); системомислєдіяльносному (Г.П. Щєдровицький, В.А. Лефєвр); метакогнітивному (М. Келер, М. Кєплінг, Дж. Флєйвел, М.А. Холодна).

Сучасну спробу визначення рефлексивності на системному рівні було здійснено А.В. Карповим [3]. Він вважає, що рефлексія як інтегральна психічна реальність існує у трьох модусах: процесу, стану та властивості особистості, а отже рефлексивність повинна бути представлена як якісно особлива властивість індивіда. Таке розуміння рефлексивності дозволило Карпову констатувати її квантифікативність та розробити методику діагностики рефлексивності. Продуктивність такого розуміння була підтверджена працями його учнів, які досліджували рефлексивність як детермінанту психічного вигорання (С.В. Волканєвський), її вплив на регуляцію професійної діяльності (М.В. Потьомкіна) і т. д.

Д.О. Леонтьєв [4] в останні роки розробляє диференційний підхід до визначення рефлексивності. Він виокремлює три її форми: 1) інтроспекція (самокопання), пов'язана з зосередженістю на власному стані, власних переживаннях; 2) системна рефлексія, пов'язана з самоідистанціюванням та поглядом на себе зі сторони, що дозволяє охопити одночасно полюс суб'єкта і полюс об'єкта; 3) квазірефлексія, спрямована на об'єкт, що не

має відношення до актуальної життєвої ситуації і пов'язана з відривом від актуальної ситуації буття у світі. Такий підхід дозволяє розділити конструктивні та деструктивні впливи рефлексивності на діяльність особистості.

Таким чином, в останніх дослідженнях рефлексивність все частіше стає незалежною змінною, визначає ту чи іншу діяльність особистості.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Емпіричне дослідження рефлексивності не знімає проблеми відсутності її теоретичного розуміння. Рефлексивність зводять то до одних, то до інших психічних реалій (діяльність, мислення, комунікація і т. д.) не визначаючи її специфіки. Проте найбільш проблемними є відносини рефлексивності із її «старшою сестрою» рефлексією. Положення ускладнюється тим, що остання сама не має чіткого психологічного визначення.

Формування цілей статті. Загальна мета статті – визначення співвідношення понять «рефлексивність» та «рефлексія». Для її досягнення необхідно вирішити наступні завдання: 1) Визначити основні варіанти співвідношення понять «рефлексивність» та «рефлексія»; 2) Охарактеризувати специфічні властивості рефлексивності та рефлексії.

Викладення основного матеріалу дослідження.

Даний підрозділ вмикає до себе дві частини: 1) Варіанти співвідношення понять «рефлексивність» та «рефлексія»; 2) Специфічні властивості рефлексивності та рефлексії.

Варіанти співвідношення понять «рефлексивність» та «рефлексія».

Загалом можна виокремити три варіанти співвідношення понять «рефлексивність» та «рефлексія»: вони тотожні, рефлексія більш широке поняття ніж рефлексивність, рефлексивність більш широке поняття.

Перший підхід – найбільш історично ранній – *рефлексія та рефлексивність тотожні*, вони використовуються як слова синоніми, взаємозамінні поняття. Необхідність розмежування цих понять на цьому етапі ще не усвідомлена. Це особливо властиво мисленнєвому підходу до рефлексивних процесів, а також системомиследяльнісному. Так, наприклад В.В. Давидов [2] розглядає рефлексію як мисленнєву дію, окремий структурний компонент теоретичного мислення поряд з аналізом та плануванням, а з іншого боку – використовує поняття «рефлексивне мислення» як тотожне мисленню теоретичному або навіть теоретичному типу свідомості. Це дозволяє припустити, що у поглядах Давидова імпліцитно присутнє розмежування понять «рефлексія» та «рефлексивність».

Другий підхід – *рефлексія більш широке поняття ніж рефлексивність*. Цей підхід активно, хоча не зовсім послідовно, розробляється А.В. Карповим [3]. Він вважає, що рефлексія – це одночасно і унікальна

властивість, притаманна лише людині, і стан усвідомлення чого-небудь, і процес репрезентації психіці свого власного змісту. У такому разі, рефлексивність опиняється лише одним з модусів рефлексії. Такий підхід Карпова має ґносеологічний відтінок та не зовсім відповідає реальним механізмам психічної діяльності. Так, С.Л. Рубінштейн визначає психічні властивості особистості як особливі регулятори її поведінки та діяльності, вони формуються у діяльності але й вони ж виступають її умовою. Тобто, щоб існувала рефлексія як процес або як стан, у динамічному аспекті, необхідна її структурна представленість, вона дійсно має бути унікальною властивістю.

У третьому підході – *рефлексивність вважається більш широким поняттям ніж рефлексія*. Такого підходу дотримується А.В. Сурмава, також він послідовно реалізується британським соціологом Е. Гідденсом. Подібну точку зору можна зустріти і в працях філософа М. Фуко. У такому підході рефлексивність розглядається як загальна здатність системи спрямовувати власну активність на саму себе. Рефлексивність може бути властивістю соціальних, економічних, технічних систем але у кожному разі матиме деяку специфіку. Цього підходу дотримуємось і ми, адже лише таке розуміння відповідає реальним механізмам діяльності. У такому ракурсі домінує онтологічний підхід до рефлексивності, на відміну від ґносеологічності підходу А.В. Карпова.

Таким чином, існує три варіанти співвідношення понять «рефлексивність» та «рефлексія». У першому, найбільш історично ранньому, вони тотожні. У другому, рефлексія більш широке поняття ніж рефлексивність, а рефлексивність виступає лише модусом рефлексії (А.В. Карпов). У третьому, рефлексивність більш широке поняття, вона розглядається як загальна здатність системи спрямовувати власну активність на саму себе (А.В. Сурмава, Е. Гідденс, М. Фуко).

Специфічні властивості рефлексивності та рефлексії

Відповідно до Психологічного словника А.В. Петровського, М.Г. Ярошевського [5], *рефлексія* (від лат. *reflexio* – звернення назад) – процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів та станів.

Підкреслимо ключові слова у даному визначенні: процес та самопізнання. Вони відбивають принаймні три властивості рефлексії. По-перше, її *динамічність та дискретність*. В одній ситуації суб'єкт виявляється здатен до самопізнання і воно «запускається», а в іншій ні. По-друге, *чітка спрямованість, предметність* рефлексії: суб'єкт рефлексує конкретну проблему, спосіб вирішення завдання, дію, власну якість і т.д. По-третє, *зв'язок із пізнавальною сферою*, рефлексія постає як різновид пізнавальної діяльності суб'єкта, хоча і спрямованої на самого себе. У визначенні С.Б. Давлетчиної [1] взагалі вказується, що рефлексія – зосередженість

свідомості людини на самій собі, власних образах, думках та почуттях. Така дефініція не враховує ролі рефлексії у регуляції життєвого шляху суб'єкта та наче робить з неї різновид уваги.

Поняття рефлексивності є більш новим у психології та його зміст досі не конкретизовано. Спроба визначення рефлексивності належить А.В. Карпову: «*рефлексивність* ... системна психічна властивість, яка є інтегрованим симптомокомплексом більш простих психічних властивостей, що характеризується власною динамікою, способами розгортання (рефлексивними стратегіями) та положенням в підсистемі здібностей» [3, с. 56-57].

Перше, що кидається в очі: рефлексивність – властивість, а рефлексія – процес. У такому разі рефлексивність стає узагальненою рефлексією, умовою її можливості для суб'єкта, здатністю до рефлексії. Тобто, визначення Карпова дозволяє виокремити у якості властивості рефлексивності її *системність, інтегрованість*. У такому разі рефлексія – конкретний прояв рефлексивності на рівні психічного процесу. Якщо рефлексія завжди спрямована на предмет, то рефлексивність узагальнена.

Інша характеристика яка відрізняє рефлексивність від рефлексії – її *континуальність*. Рефлексія може проявлятися у цій ситуації, а в цій не проявлятися, вона дискретна, парціальна. На відміну від неї рефлексивність є загальнолюдською здатністю але у різних особистостей вона має різну міру вираженості.

Отже, якщо рефлексія – процес самопізнання, то рефлексивність – сама можливість існування цього процесу, це вона надає іменнику «пізнання» префікс «само».

Рефлексія співвідноситься завжди із тим змістом на який вона спрямовується, а з яким змістом може співвідноситися рефлексивність? З зазначеної вище інтегрованості, узагальненості рефлексивності стає зрозумілим, що вона ніколи не співвідноситься з конкретним змістом рефлексії, тобто з окремими предметами, її змістом є вся особистість як цілісність, система. Таке положення вимагає введення поняття «рефлексивність особистості». Таким чином, *рефлексивність особистості* – це її (особистості) здатність до спрямування власної діяльності на саму себе, власні особливості, тобто рефлексивність забезпечує особистості можливість самоконструювання, саморозвитку, самодетермінації, але необхідно розуміти, що вона може мати не лише конструктивний, а й деструктивний характер, наприклад коли у процесі саморозвитку особистості викорінює особливості, які заважають успішності її діяльності.

Таким чином, рефлексивність характеризується інтегрованістю, системністю та континуальністю на відміну від динамічності, дискретності та спрямованості рефлексії. Рефлексивність виступає узагальненою можли-

вістю рефлексії та на відміну від неї співвідноситься не з конкретним змістом діяльності, а з системною цілісністю особистості. Як особистісна властивість рефлексивність забезпечує їй можливість спрямування власної активності на саму себе.

Розгляд співвідношення рефлексивності та рефлексії дозволяє зробити наступні **висновки**.

1. Існує три варіанти співвідношення понять «рефлексивність» та «рефлексія». У першому, найбільш історично ранньому, вони тотожні. У другому, рефлексія більш широке поняття ніж рефлексивність, а рефлексивність виступає лише модусом рефлексії. У третьому, рефлексивність більш широке поняття, вона розглядається як загальна здатність системи спрямовувати власну активність на саму себе.

2. Рефлексивність характеризується інтегрованістю, системністю та континуальністю на відміну від динамічності, дискретності та спрямованості рефлексії. Рефлексивність виступає узагальненою можливістю рефлексії та на відміну від неї співвідноситься не з конкретним змістом діяльності, а з системною цілісністю особистості. Це дозволяє введення поняття «рефлексивність особистості», що визначається як її здатність до спрямування власної діяльності на саму себе, власні особливості, тобто рефлексивність забезпечує особистості можливість самоконструювання, саморозвитку, самодетермінації, але необхідно розуміти, що вона може мати не лише конструктивний, а й деструктивний характер, наприклад коли у процесі саморозвитку особистість «викорінює» особливості, які заважають успішності її діяльності.

Перспективи подальшої наукової роботи полягають у визначенні місця рефлексивності у категоріальному просторі психології.

Література

1. Давлетчина С.Б. Словарь по конфликтологии / С.Б. Давлетчина. — Улан-Удэ: Издательство ВСГУТ, 2005. — 100 с.
2. Давыдов В.В. Развитие основ рефлексивного мышления школьников в процессе учебной деятельности / Под ред. В.В. Давыдова, В.В. Рубцова. — Новосибирск: Психологический институт имени Л.Г. Щукиной, РАО, 1995. — 227 с.
3. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности / А.В. Карпов. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. — 424 с.
4. Леонтьев Д.А. Разработка методики дифференциальной диагностики рефлексивности / Д.А. Леонтьев, Е.М. Лаптева, Е.Н. Осин, А.Ж. Салихова // Рефлексивные процессы и управление. Сборник материалов VII Международного симпозиума 15-16 октября 2009 г., Москва / Под ред. В.Е. Лепского. — М.: Когито-Центр, 2009. — С. 145-150.

5.Петровский А.В. Психологический словарь / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. — М.: Политиздат, 1990. — 494 с.

6.Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. — СПб.: Питер, 2002. — 720 с.